

ДИДАКТИЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ: АВТОНОМІЯ, СТІЙКІСТЬ, ПРОАКТИВНІСТЬ

Кобелєва Олена Володимирівна,
к.п.н., старший науковий співробітник,
Інститут педагогіки НАПН України, м. Київ

Вступ. Сучасний інформаційний простір висуває нові вимоги до освітнього процесу в профільній школі. Реалізація критичного мислення як наскрізного вміння потребує системного дидактичного обґрунтування. На засадах суб'єктно-діяльнісного підходу розроблено дидактичну модель, у якій критичне мислення постає цілісною якістю особистості та послідовно розкривається через її когнітивну автономію, стійкість і проактивність.

Мета роботи. обґрунтувати дидактичну модель розвитку критичного мислення старшокласників у єдності когнітивної автономії, когнітивної стійкості та когнітивної проактивності на засадах суб'єктно-діяльнісного підходу.

Матеріали та методи. Для досягнення мети застосовано теоретичний аналіз, порівняння й узагальнення філософської та психолого-педагогічної джерельної бази; аналіз освітніх програм і нормативних документів; узагальнення педагогічного досвіду закладів загальної середньої освіти України.

Результати та обговорення. Сучасні освітні реформи та безпекові виклики зумовлюють поглиблення дидактичної суперечності між об'єктивним суспільним запитом на випускника з високим рівнем критичної суб'єктності, здатного протидіяти ворожим маніпуляціям, дезінформації та ризикам генеративного штучного інтелекту, та недостатньою розробленістю цілісної дидактичної системи її формування в освітньому процесі профільної школи. Важливість цього напрямку дослідження зумовлена тим, що в умовах війни та цифрових загроз розвиток критичного мислення постає стратегічним ресурсом когнітивної безпеки особистості, необхідним для подолання пасивного

споживання інформації та свідомого проєктування випусником власної освітньо-професійної траєкторії.

Орієнтири для розв'язання цієї суперечності закладено в нормативно-правовому базисі реформи. Зокрема, еволюція розуміння критичного мислення відображена в *Державному стандарті профільної середньої освіти* (2024), де його трактовано як наскрізне вміння аналізувати аргументи, верифікувати джерела, розрізняти факти й інтерпретації та протидіяти маніпуляціям [1]. У поєднанні з медіаграмотністю, емоційним саморегулюванням та ініціативністю воно створює підґрунтя для формування стійкості старшокласника, його здатності діяти в умовах невизначеності й здійснювати свідомий вибір. Обґрунтування цих нормативних орієнтирів спирається на фундаментальні дослідження зарубіжної та вітчизняної дидактики. Аналіз провідних підходів засвідчує, що в *зарубіжному науковому дискурсі* критичне мислення розглядається як: пріоритетна професійна навичка та здатність до формулювання обґрунтованих суджень під час роботи із суперечливою інформацією; цілеспрямована діяльність, що спирається на метакогнітивний моніторинг і афективно-поведінкові установки; мистецтво аналізу та багаторівнева практика розв'язання складних проблем; опора на стандарти точності й логічності як бар'єр проти маніпуляцій в епоху штучного інтелекту; об'єкт критеріального оцінювання конкретних здібностей у їхньому взаємозв'язку з творчим мисленням. У *вітчизняній педагогічній думці* увагу зосереджено на: системно-структурному моделюванні самостійної та творчої мислєдіяльності учня; трактуванні критичного мислення як складника метавміння «вміння вчитися» у єдності способів діяльності та ціннісного ставлення; концептуалізації цього феномену в єдності когнітивного, емоційно-ціннісного й поведінкового аспектів; технологізації процесу його формування; опорі на проблемність навчання як противагу догматизму; послідовній орієнтації на становлення суб'єктності здобувачів освіти, здатних до раціонального аналізу та прийняття відповідальних рішень. Аналіз наукових джерел засвідчує, що критичне мислення є усвідомленим процесом об'єктивної

оцінки інформації, перевірки її надійності та встановлення причинно-наслідкових зв'язків для прийняття обґрунтованих рішень [2–7].

Забезпеченню цього процесу сприяє розроблена на засадах суб'єктно-діяльнісного підходу *дидактична модель розвитку критичного мислення старшокласників*, яка розглядає критичне мислення як базис орієнтації в умовах невизначеності та забезпечує формування цілісної суб'єктності випускника профільної школи [8–12]. Вона розкривається через три взаємопов'язані складники:

✓ *когнітивну автономію* як здатність особистості до самостійного керування власними пізнавальними процесами, незалежного оцінювання інформаційних масивів та формування обґрунтованих суджень;

✓ *когнітивну стійкість* як спроможність особистості перевіряти достовірність даних, успішно долати впливи маніпулятивного контенту та захищати власні ціннісні орієнтири в умовах зіткнення з суперечливими інформаційними потоками;

✓ *когнітивну проактивність* як спроможність особистості самостійно генерувати нові смисли, проєктувати власні стратегії життєвого вибору та цілеспрямовано трансформувати соціокультурне й інформаційне середовище.

Функціональний потенціал моделі охоплює внутрішню (самоорганізаційну), зовнішню (захисну) та творчо-перетворювальну спрямованість її складників, які послідовно виявляються у ключових векторах особистісного розвитку випускника:

✓ *компетентний читач*: поєднує аналітичне читання з художнім сприйманням (автономія), розпізнає підтекст і завуальовані маніпуляції (стійкість), створює власні інтерпретації та нові смисли (проактивність);

✓ *грамотний користувач інформаційного простору*: самостійно фільтрує цифрові шуми (автономія), верифікує джерела та протистоїть дезінформації (стійкість), дотримується цифрової безпеки та створює якісний контент (проактивність);

✓ *ефективний командний комунікатор*: зберігає когнітивний самоконтроль під час дискусій (автономія), розпізнає тиск і упереджує конфлікти (стійкість), ініціює конструктивний діалог і колективний пошук рішень (проактивність);

✓ *свідомий громадянин України*: аналізує соціокультурний контекст (автономія), протидіє ворожим інформаційно-психологічним операціям (стійкість), генерує проєкти для розбудови суспільства та підтримки ідентичності (проактивність);

✓ *проактивний суб'єкт вибору*: ініціює самостійний пошук знань (автономія), долає тиск авторитетів і соціальних стереотипів (стійкість), розробляє й реалізує власну освітньо-професійну траєкторію (проактивність);

✓ *емоційно зріла особистість*: рефлексує власні емоційні реакції (автономія), зберігає інтелектуальну виваженість під час емоційних провокацій (стійкість), спрямовує емоційну енергію в продуктивну діяльність і підтримку команди (проактивність).

Отже, представлена дидактична модель утверджує критичне мислення як універсальний механізм особистісного самозахисту, когнітивної стійкості та проактивного творення власного майбутнього в умовах сучасних кризових викликів.

Висновки. На основі аналізу нормативної бази та наукового дискурсу з'ясовано, що в умовах воєнних загроз і цифрових ризиків критичне мислення постає стратегічним ресурсом когнітивної безпеки особистості, необхідним для подолання шаблонності мислення та свідомого проєктування освітньо-професійної траєкторії. На засадах суб'єктно-діяльнісного підходу обґрунтовано дидактичну модель розвитку критичного мислення старшокласників, ефективність якої забезпечується синхронізацією когнітивної автономії, когнітивної стійкості та когнітивної проактивності. Встановлено, що практична реалізація моделі охоплює внутрішньопошукову, зовнішньозахисну та творчо-перетворювальну спрямованість, які послідовно розкриваються у ключових суб'єктних позиціях випускника профільної школи.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Державний стандарт профільної середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 25 липня 2024 р. № 851. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-2024-%D0%BF#Text>
2. Малихін, О. В. & Арістова, Н. О. (2026). Розуміння змісту поняття «критичне мислення» у зарубіжній науково-педагогічній літературі. *Science, Technology, and Society under Global Uncertainty: Proceedings of the International Scientific Conference (Birmingham, United Kingdom, 5 February 2026)*. Lulu Press, Inc., Birmingham, United Kingdom. (80–84). <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/748414>
3. Пометун, О. (2018). Критичне мислення як педагогічний феномен. *Український педагогічний журнал*, (2). (89–98). <https://uej.undip.org.ua/index.php/journal/article/view/493>
4. Савченко, О. Я. (2014). Уміння вчитися – ключова компетентність молодшого школяра: посібник. К.: Педагогічна думка. (36–37). https://undip.org.ua/wp-content/uploads/2021/08/savchenko.indd-_2014.pdf
5. Palamarčuka, V. (1984). *Skola māca domāt: Paliglidzeklis skolotajiem*. R.: Zvaigzne, 109 lpp. (Pedagoga b-ka). https://blogi.lu.lv/broks/files/2010/01/V.Palamarchuka_SKOLA-MAACA_DOMAAT-1.da%C4%B0Ca1984.pdf
6. Барановська, О. (2026). Розвиток критичного мислення учнів профільної школи: дидактичні підходи до формування особистості в умовах суспільних викликів. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том 15: Знання у взаємодії: міжсвітоглядні кореляції сучасної науки: колективна монографія*. [Наук. ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. Конін – Ужгород–Перемишль–Миколаїв: Посвіт. (7–18). <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/749222>
7. Барановська, О. В. (2026). Критичне мислення як наскрізне вміння у нормативному полі профільної школи. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XX: Між дисциплінами: простори взаємодії у науці, мистецтві та освіті*. [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород–Перемишль–Миколаїв: Посвіт. (158–160).

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/749223>

8. Барановська, О. В. (2025). Модель сучасного випускника профільної школи: стратегія розвитку особистості. *Український педагогічний журнал*. № 4. (46–58). <https://doi.org/10.32405/2411-1317-2025-4-46-58>

<https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/748496>

9. Барановська, О. В. (2024). Розвиток дидактичної системи профільної середньої освіти України: модель сучасного випускника. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том 12: Виклики та можливості науки та освіти у контексті сучасних трендів*: колективна монографія. [Наук. ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький. Конін – Ужгород – Перемишль–Миколаїв: Посвіт, (14–25). <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/743221>

10. Барановська, О. (2024). Формування готовності старшокласників до здійснення життєвого вибору. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи. Том XVII: Подолання кризових ситуацій у науці та освіті*. [Ред.: Я. Гжесяк, І. Зимомря, В. Ільницький]. Конін – Ужгород – Перемишль – Миколаїв: Посвіт. (65–68). <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/742909>

11. Барановська, О. В. (2024). Складові готовності випускника старшої школи до здійснення життєвого вибору. *Світ дидактики: дидактика в сучасному світі: зб. матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 29-30 жовтня 2024 р.* [наук. ред. О. Топузов; О. Малихін]. Київ: Педагогічна думка. (55–60).

12. Барановська, О. В. (2023). Уміння читати з розумінням: компенсація освітніх втрат учнів початкової школи в умовах воєнного часу. *Зб. матеріалів II Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 22-23 листопада 2022 р.* [наук. ред. О. Топузов; О. Малихін]. Київ: «Видавництво Людмила». 78–82. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734276>